

УДК 811.161.2'36

О. О. Бондар,
аспірант

(Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩ СИНТЕТИЗМУ / АНАЛІТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто історію й сучасний стан дослідження проблеми мовного синтетизму / аналітизму на предмет визначення найважливіших загальнотеоретичних засад вивчення цього явища в сучасній українській мові. Визначено, що до основних принципів такого студіювання належать цільносистемність, міждієвнева взаємозумовленість, динамізм і в довшій хронологічній ретроспективі / перспективі діахронія, зіставність.

У сучасному українському мовознавстві явище синтетизму / аналітизму та дотичні до нього проблеми граматики української мови розглядають у своїх дослідженнях І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, Н. Б. Іваницька, Л. М. Коваль, І. К. Кучеренко та ін. [1-6].

Однак багато аспектів залишаються дискусійними – до таких належить, наприклад, термінологічне окреслення дієслів із послідовною аналітичністю граматичного значення виду [3: 26], включення аналітичних форм до частиномовної парадигматики [3: 27] і взагалі кваліфікація тих або інших сполук слів як аналітичних форм [3: 28] тощо. Критерієм диференціації аналітичних форм і аналітичних конструкцій виступає саме входження до парадигматичного відношення [3: 28].

Мета статті – визначити загальнотеоретичні засади комплексного лінгвістичного дослідження проблеми синтетизму / аналітизму в українській мові.

Ще в публікації 1818 р. А. В. фон Шлегель протиставляв "синтетичні мови" і "аналітичні мови" [7: 58]. Подальші дослідження над конкретними явищами різних мов показали, що достатніх підстав для такого узагальнення немає, оскільки 1) у мові водночас спостерігаються тенденції до синтетизму і аналітизму; 2) єдиного процесу односпрямованого руху мовної структури (як припускали деякі дослідники, від синтетизму до аналітизму) не засвідчено і 3) явище синтетизму-аналітизму є динамічним за самою своєю природою і не дозволяє робити однозначні класифікаційні висновки.

Проблема аналітизму, а саме аналітичної морфології, виникла в XIX ст. в процесі вивчення т. зв. новоевропейських мов, що протиставлялися класичним мовам, серед іншого, наявністю аналітичного вираження граматичних значень [8: 3]. Відомо, що тривалий час високофлективні, високосинтетичні давньописемні індоєвропейські мови, а саме латинську, давньогрецьку і санскрит, розглядали як зразок досконалості форми, а новоевропейські форми як наслідок "деградації" мовної структури. Такий погляд дістав вираження в працях А. Шлейхера (Шляйхера). Навпаки, О. Єсперсен убачав в аналітичному ладі мови прогрес порівняно з флективним ладом [7: 58; 9: 116-117]. Проблему співвідношення аналітизму-синтетизму з поняттям морфологічного прогресу в мові обговорювали й пізніше; на думку Г. А. Климова, поняття аналітичної або синтетичної конструкції безпосередньо не співвідносяться з поняттям прогресу в мові [10]. Вивчення проблеми "аналітизму мови загалом" показало, що традиційні інтуїтивно-емпіричні оцінки не завжди підтверджуються експериментом: більшість іменних флексій російської мови надлишкові в мовленні і передбачаються службовими словами і контекстом, тоді як у французькій мові частка флективної морфології в мовленні приблизно вдвічі перевищує інформаційну вагу флексій і префіксів російської мови при тому, що перша вважається аналітичною, а друга синтетичною [11: 169].

Наростання питомої ваги аналітичних конструкцій в історії романських і германських мов стало основою гіпотези про те, що це явище є загальнолінгвістичною тенденцією. До того ж аналітичні конструкції вважали більш пристосованими для розвитку абстрактного мислення [12: 254].

Винятково цінним у зв'язку з подальшим розвитком теорії синтетизму-аналітизму уявляється висновок В. М. Ярцевої проте, доцільніше говорити не про аналітичний лад мови як про певну даність, а про зразки конкретних аналітичних структур, що розподіляються в кожній мові відповідно до специфіки її ладу [7: 69].

Типологічне мовознавство (лінгвістична типологія) як окрема галузь науки існує з початку XIX ст. і розвивається в декількох напрямках – морфологічна типологія (панівний і до середини XX ст. єдиний цілісно розроблений напрямок), синтаксична типологія (як окремий напрямок розвивається з 1930-х років І. І. Мещаниновим і науковою школою М. Я. Марра, Г. А. Климовим та ін.), фонетична типологія (М. Ф. Яковлев, Л. Р. Зіндер та ін.) та семантична типологія (М. Я. Марр, А. Вежицька та ін. – напрямок усе ще перебуває на етапі виокремлення й оформлення). Проблематика, дотична до синтетизму / аналітизму, розглядається в межах перших двох напрямків.

Важливість проблеми синтетизму / аналітизму вираження значень у системі граматичних категорій підкреслюється тим, що зазначена проблема виникла одночасно з ученням про граматичні категорії (В. О. Богородицький, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, О. О. Потебня [13: 134-135; 14]).

Розглядаючи проблеми граматичного аналітизму, академік В. М. Жирмунський відзначає як негативне явище той факт, що ізольоване вивчення різних європейських мов фактично призвело до того, що абсолютно тотожні явища, наявні в різних мовах, нерідко називаються різними термінами й інтерпретуються по-різному не тому, що вони об'єктивно відмінні, а тому, що відмінні точки зору дослідників, які працюють незважаючи один на одного [15: 6]. Іншими словами, залучення до вивчення явища аналітизму в певній мові результатів дослідження подібних явищ в інших мовах істотно збагачує загальнотеоретичне підґрунтя здійснюваної лінгвістичної роботи.

Як показало комплексне дослідження Н. Б. Іваницької, типологічна специфіка української мови, зокрема в аспекті вияву явища синтетизму / аналітизму, може бути уточнена завдяки зіставленню з іншими мовами. Так, система дієслів абсолютивної семантики української мови значно об'ємніша як у кількісному, так і в значенневому планах порівняно з англійською мовою, що мотивується синтетичною природою української мови, яка допускає варіювання синтетичних і аналітичних структур [5: 54-55; 16].

Згідно з висновком академіка В. М. Жирмунського, розвиток аналітичних конструкцій у мові являє собою живий і складний процес, який вимагає процесуального розгляду як в аспекті історії мови, так і при описі її сучасного стану, що означає відмову від поділу на синхронію і діакронію. Процесуальний підхід передбачає різні ступені граматикалізації аналітичних конструкцій і особливу увагу до перехідних форм, що віддзеркалюють у сучасній мові динаміку її розвитку [16: 56]. Є всі підстави погодитися з висновком про те, що вивчення структурно-типологічних ознак аналітичних конструкцій і аналітизму взагалі показує, що дослідження мовного матеріалу тільки з синхронної точки зору виявляється явно недостатнім [17: 145]. Аналітична форма не може бути розглянута в синхронно-статичному плані, оскільки вона виступає скоріше поняттям історичної, ніж нормативно-описової граматики. Навіть у такій аналітичній мові, як французька, мало стійких, остаточно граматизованих аналітичних форм, більшість їх перебуває в процесі становлення й має різну міру граматизації [18: 154]. На матеріалі української мови порівняно з іншими А. П. Загнітко підкреслює, що поширення аналітизму в відображенні поняттєвого змісту через систему регулярних засобів свідчить про видозміну основних напрямів у розвитку і динаміці граматичного ладу мови [3: 25, 31].

Дослідження історії й сучасного стану вивчення проблематики синтетизму / аналітизму в ширшому колі проблем граматики і лінгвістичної типології дозволяє зробити низку висновків.

Явища синтетизму й аналітизму стали предметом вивчення ще в XIX ст. як у теоретичній граматиці (О. О. Потєбня, І. О. Бодуен де Куртене та ін.), так і у лінгвістичній типології (А. В. фон Шлегель, А. Шлейхер (Шляйхер) та ін.). Коли граматики зосереджувалися переважно на проблемі співвідношення в розглянутих конструкціях дійсності і її мовного членування, мовного змісту і мовної форми, то типологів цікавила роль досліджуваних явищ у відтворенні та класифікаційній ідентифікації мови загалом.

Розробленими протягом XX ст. найважливішими принципами сучасних типологічних досліджень, закономірно проєктованими на вивчення синтетизму / аналітизму, можна вважати цілносистемність, міжрівневу взаємозумовленість, динамізм і в довшій хронологічній ретроспективі / перспективі діакронію, зіставність як джерело інформації про специфічні риси кожної окремої мови порівняно з іншими (М. Я. Марр, І. І. Мещанинов, Дж. Грінберг, Г. А. Климов, Б. А. Успенський, В. С. Храковський та ін.).

У сучасному українському мовознавстві явища синтетизму / аналітизму розглядаються у зв'язку з ширшими теоретико-граматичними завданнями (І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, Н. Л. Іваницька, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко та ін.), однак цілісного комплексного дослідження, спеціально присвяченого цьому явищу, ще не було здійснено.

Синтетизм / аналітизм відносять до тих ознак і тенденцій, що визначають будову мови загалом та довготривалі тенденції її розвитку (пор. визначення на зразок "синтетичні мови / аналітичні мови", "синтетичний лад мови / аналітичний лад мови" та ін.).

Оскільки аналітичні структури належать до морфосинтаксичних фактів мови, то для дослідження кожної із них варто залучати теоретичні напрацювання щодо мовного аналітизму загалом.

Деякі дослідники вважають більш точним протиставляти морфологічний аналітизм не синтетичності, а флективності, відзначаючи парадигматичне співіснування аналітичних і флективних форм. Морфологічний синтетизм споріднюють із аглютинацією (порівняймо ще гіпотезу про виникнення синтетичних форм індоєвропейського дієслова внаслідок аглютинативного приєднання до його основи форм займенника, відому як теорія аглютинації Ф. Боппа).

Українську мову традиційно відносять до синтетичних, констатуєючи в ній співіснування тенденцій синтетизму й аналітизму та активніший розвиток останнього, що відповідає тенденціям інших нових індоєвропейських мов. Співвідношення синтетичних і аналітичних форм і конструкцій, природно, варіюється залежно від стилю: коли в науково-технічній і суспільно-політичній літературі аналітичних структур максимум, то в текстах інших стилів їх порівняно менше (дослідження Н. Л. Іваницької).

Таким чином, найважливішими загальнотеоретичними засадами дослідження мовного явища синтетизму / аналітизму виступають цільносистемність, міжрівнева взаємозумовленість, динамізм і в довшій хронологічній ретроспективі / перспективі діахронія, зіставність.

Дослідження явищ синтетизму / аналітизму має певні перспективи. На окремий розгляд заслуговують згадані явища в розмовному мовленні. Потребує детального студіювання на конкретному мовному матеріалі гіпотеза контактного походження аналітичних структур (порівняймо наявність відсутність у російській мові синтетичних форм майбутнього часу на зразок українського *робитиму*, що в умовах двомовного середовища може призводити принаймні до часткового витіснення таких форм в українській мові).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Балко М. До питання про характер аналітичності цілісних сполучень української мови / М. Балко // Ономастика й апелятиви. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 34–40.
2. Вихованець І. Р. Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 3–8.
3. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.
4. Іваницька Н. Л. Аналітизм формально-граматичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова : нова серія. – К., 2006. – Вип. 2 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – С. 12–17.
5. Іваницька Н. Б. До питання про значеннєвий потенціал абсолютивних дієслів української та англійської мов / Н. Б. Іваницька // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія : Філологія. – 2003. – Вип. 6. – С. 54–58.
6. Коваль Л. М. Підмет аналітичної будови як формально-граматичний параметр ідіостилю Михайла Коцюбинського / Л. М. Коваль ; [відп. ред. Н. Л. Іваницька] // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – 2005. – Вип. 7. – 199 с.
7. Ярцева В. Н. Проблема аналитического строя и формы анализа / В. Н. Ярцева ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 58–69.
8. Жирмунский В. М., Суник О. П. Предисловие редакторов / В. М. Жирмунский, О. П. Суник ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 3–4.
9. Александров Н. М. О взаимосвязях аналитических и синтетических форм / Н. М. Александрова ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 115–120.
10. Климов Г. А. О понятии морфологического прогресса в языке / Г. А. Климов ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 113–114.
11. Пиотровский Р. Г. Аналитизм и его вероятностно-информационные механизмы / Р. Г. Пиотровский ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 167–169.
12. Чикобава А. С. О некоторых процессах трансформации аналитических образований в синтетические (по данным иберийско-кавказских языков) / А. С. Чикобава ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 253–261.
13. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці : [науково-методичний посібник] / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М. М. Коцюбинського, 2009. – 208 с.
14. Іваницька Н. Л. Розвиток учення О. О. Потебні про члени речення в сучасних теоріях дослідження структури двоскладного речення / Н. Л. Іваницька // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки. – Харків, 1986. – 14 с.
15. Жирмунский В. М. Об аналитических конструкциях / В. М. Жирмунский ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 5–57.
16. Іваницька Н. Б. Функціонально-семантична класифікація абсолютивних дієслів в українській та англійській мовах / Н. Б. Іваницька. – К. : Київський національний торгов-екон. ун-т, 2004. – 194 с.
17. Анацкий И. Н. Структурно-типологическая характеристика аналитических конструкций на материале родственных и неродственных языков / И. Н. Анацкий ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 143–151.
18. Бородина М. А. Синтез и анализ в современной и исторической грамматике французского языка / М. А. Бородина ; [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник] // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 152–166.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Бондарь О. А. Общетеоретические основы исследования явлений синтетизма / аналитизма в украинском языке.

В статье рассмотрена история и современное состояние изучения проблемы языкового синтетизма / аналитизма на предмет определения важнейших общетеоретических основ исследования указанного явления в современном украинском языке. Установлено, что к основным принципам такого исследования относятся цельность, межуровневая взаимообусловленность, динамизм и в более длительной хронологической ретроспективе / перспективе диахрония, сопоставительность.

Bondar O. O. Synthesis / Analysis in the Ukrainian Language: a General Theoretical Background of the Research.

The article touches upon the history and present state of the research of the language synthesis / analysis and theoretical background of this phenomenon in the modern Ukrainian language.

We came to conclusion that the basic principles of this research include integrity, interlevel correlation, dynamism in continuous chronological retrospective / perspective, diachrony, contrastiveness.